

Péntek Orsolya

Lenni kell

Az első magyar holokausztregény és írója, Rudnóy Teréz nyomában

Nem igaz az a gyakran hangoztatott állítás, hogy a rendszerváltás után nem kerültek elő írói életművek a fiókokból. Más történt: akik belenéztek a fiókokba, és értéket találtak, azoknak a szellemi élet totális átpolitizálódása és a részben ezért bekövetkező értékvesztés miatt az eltelt huszonhat év alatt nem volt módjuk olyan fórumokon felmutatni azt, amit találtak, hogy valóban láthatóvá váljék a szűkebb irodalomtörténeti szakmán kívül.

A helyzetet rontja, hogy a kánonképző fórumok egyébként is lassan mozdulnak: noha a rendszerváltás után közel annyi idő telt el, mint amennyi önmagában a Kádár-kor volt, még mindig nincs konszenzusos módon újraírva a negyvenes-ötvenes-

hatvanas évek irodalomtörténete, amelyben jelen közmegegyezésünk alapján olyan életművek nincsenek a helyükre téve, mint Hamvas Béláé, de hogy pár évvel előbbre is nyúljunk egy kicsit a zavarban, az angol nyelvterületen fordításban sikeres és onnan a magyar irodalomba – sőt: kultúrtörténetbe, lévén grafikus, rendező, intendáns, drámaíró és író – visszaszivárgó szerző, Bánffy Miklós 1934 és 1940 között megjelent Erdély-trilógiáját sem sikerült elhelyezni, holott a hiányzónak hitt nagyregegyek egyikéről van szó.

Még ennél is rosszabb a nőírók helyzete, akiknek egy-másfél generációja esett ki az irodalomból – Kaffka Margiton kívül –, bár Lesznai Annát és

J. W. Branch alezredes, az Egyesült Államok 3. Hadserege Hatodik páncélos ezredének vezető sebésze egy magyar túlélő lány sebeit köti Penigben, a buchenwaldi koncentrációs tábor altáborában. Az amerikai csapatok közeledtére az SS evakuálta a tábor összes, még mozogni képes foglyát, s csak a magatehetetleneket hagyta hátra. A tábor foglyai kiszáradástól, tífusztól, diftériától és tuberkulózistól szenvedtek.

főművét, a *Kezdetben volt a kert*et lassan-lassan talán sikerül helyére tenni – és ebben minden bizonnyal segít az, hogy a *Múlt és Jövő Kiadónál* évtizedek után 2015-ben végre megjelent újra a regény –, ami sajnos azonban nem jelenti, hogy a teljes írói-költői, képző- és iparművészeti *oeuvre*-re és annak összefüggéseire rálátnánk. Noha Borgos Anna és Szilágyi Judit mindent megtett, hogy legalább a nyugatos írókat beemelje a köztudatba, mások mellett fájóan és megmagyarázhatatlanul hiányzik az irodalomtörténet-írásunkból Kosáryné Réz Lola és tetralógiája, amelynek első kötetei a második világháború előtt láttak napvilágot, amikor már nem sikerült kanonizálni a világirodalmi szinten is unikálisnak tűnő kísérletet, hogy több száz év történelmét és egy ország történetét kizárólag egy család nőtagjainak történetén keresztül mesélje el valaki, magas nyelvi minőségben, lebilincselően gazdag mesében, utolsó kötetei pedig a háború után jelentek meg, amikor a formálódó szocialista-realista kánon miatt esélye sem maradt bekerülni a köztudatba. (A tetralógiát végül a Kráter Műhely Egyesület jelentette meg 2010-ben egyben.) Említhetjük a mostoha sorsú és kitűnő novellistát, Kádár Erzsébetet, esetleg a külföldön egy időben ismertebb Földes Jolánt – de annyira semmi sem megdöbbentő, mint az első magyar holokausztregény kihullása a köztudatból.

Annál is inkább, mert a mű, Rudnó Teréz *Szabaduló asszonyok* című munkája mögött – amelynek világszenzációként kellett volna robbannia 2011-es újrakiadásakor (Noran), úgy, ahogy robbant például Héléne Berr hatvan év után megtalált naplója a 2008-as francia kiadás nyomán – egy komplett, súlyos írói életmű dereng fel, amely úgy tűnt el irodalomtörténetünkben, mintha sohasem lett volna.

Az Auschwitzból szabaduló szerző szinte a szabadulás percében kezdte írni főművét, amely – posztumusz – 1947-ben meg is jelent a Dante Kiadónál, így tehát nem igaz, hogy Ember Mária *Hajtűkanyarja* (1974) és Kertész Imre *Sorstalansága* (1975) előtt nem született meghatározó magyar holokausztregény, és az sem igaz, hogy Keszi Imre 1958-as *Elysiuma* lenne az első magyar nyelvű regény a témában.

Egy halálmenetben csontig lesóványodott túlélő lány a csehszlovákiai Volary kórházában. A fotón a huszonhat éves Klein Erzsébet látható.

Klein Erzsébetet a magyarországi Ostoros községből deportálták Auschwitzba 1944 májusában, ahol 5 hónapot maradt. Azután Pücherskau (Schlesiersee) táborba szállították, a Gross Rosen koncentrációs tábor altáborába, ahol 1945 januárjáig dolgoztatták. A tábor főlészámolásával Gross Rosen egy másik altáborába, Gruenbergbe került. Innen erőltetett menetben Helmbrechtsbe hajtották, Flossenbürg altáborába. Nem sokra rá egy második erőltetett menetbe osztották be, amely Volaryig tartott, itt szabadította fel az Egyesült Államok 3. Hadseregének 5. Divíziója.

A helmbrechtsi halálmenet egyike volt a több száz hasonlóknak a háború utolsó napjaiban. A szövetséges csapatok folyamatosan nyomultak előre Németország minden oldaláról, miközben a koncentrációs táborok és rabszolgamunkás kommandók népét szintén folyamatosan evakuálták az ellenséges frontok közeléből. Közülük néhány csoportot vonaton szállítottak, de a legtöbbjüket erőltetett menetekben több száz kilométernyi távolságokra. A helmbrechtsi csoport Gruenbergből indult, Alsó-Sziléziából. A menet 900, többféle nemzetiségű zsidó nőből állt, amelyhez egy másik altáborból (Pu-

A könyv értékéhez hozzátesz, hogy nő írta, női tapasztalatokból, hiszen létező cél, hogy a holokausztkutatásokba és -irodalomba, Louise O. Vasvári szavával élve, „beillesztjük a nők hangját”.¹ Hozzátesz az is, hogy a mű a magyar irodalmon belül a magyar női irodalom unikális értéke.

A *Szabaduló asszonyok* jelentőségét elsősorban mégsem azok a különös és/vagy dokumentarista jegyek adják meg, amelyeket csak a táborot íróként és nőként végigélő Rudnóy adhatott hozzá a holokausztirodalomhoz. Az első magyar holokausztregegy ezek nélkül is remekmű. Irodalmunk olyan újrakiadott, ám széles körben fel nem fedezett értéke, amelynek közel hetven éve ott kellene állnia minden könyvespolcon a huszonnyolc évvel utána született *Sorstalanság* és Jorge Semprun *Nagy utazása* mellett, érettségi tételnek kellene lennie és lefordított, világszerte ismert munkának.

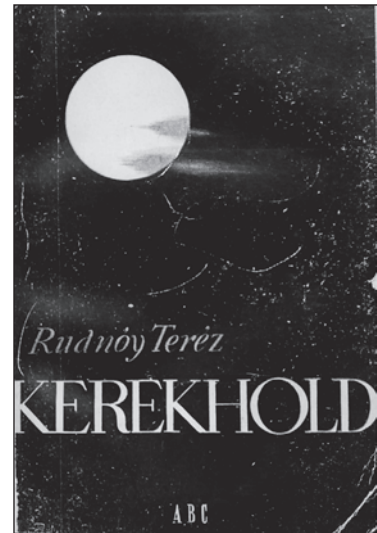
A szerzőről, Rudnóy Terézről nem sokat tudunk. Ahogy Juhász Dósa János írja, „egyike azoknak, akiket az »elsüllyedt irodalom« írói között tarthatunk számon”.²

Lőwy Teréz néven született 1910. január 20-án Léván. Apja, Lőwy Lipót nagykereskedő volt, édesanyja, Hollósy Irén művelt, olvasott nő. A középiskola után nem tanult tovább, hanem hamarosan férjhez ment, és két kislányt születt.

Kezdetben Engel Teri és Rudnói Teri néven

publikált, a harmincas évektől jelentek meg rövid írásai, majd 1939 és 1942 között három regénye jött ki az anyaországi Dante Kiadónál.³ 1944 májusában vagonírozták be két gyermekével és férjével, valamint szüleivel és testvéreivel együtt. Auschwitzba került, ahol tölténygyárban dolgozott. A haláltáborból ő és Lilly húga jött vissza, családját, gyermekeit megölték.⁴ A *Szabaduló asszonyok*at 1945-ben kezdte el írni, szinte a szabaddal pillanatában.⁵ „Úgy látszott, hogy visszanyerte lelki egyensúlyát, egykori munkakedvét. Ám a nyomasztó emlékeket nem sikerült kiírnia magából” – írja Sándor László.⁶

Auschwitzból való hazatérte után még megírta az 1944-ben írt *Kerek hold* megjelenését 1945-ben, de fő művét, a *Szabaduló asszonyok*-at már nem látta

erschkauból) csatlakozott egy másik, 900 nőből álló csoport. Majd ezt a tömeget újra két kisebb csoportra osztották. SS férfiak és nők vezetésével 1100 rab Flossenbürg felé menetelt, a többiek pedig Bergen-Belsen irányába.

A gruenbergiek 1945. január 29-én indultak. Jóllehet, minden rab kapott egy pokrócot indulás előtt, s néhánynak cipője is volt, de sokak mezítláb indultak útnak, vagy csak egy lábukra tekert textildarabkával. 9–18 kilométert gyalogoltak naponként. Csak néhány krumpelit vagy egy bögre levest kaptak enni. Még ez is kimaradozott néha egy-két napig. Éjszakára a nők vagy fűtetlen szérűkben, vagy a szabad ég alatt háltak. Ilyen körülmények között minden nap meghaltak közülük fagyás, kiszáradás és fáradtság okán. Ráadásul az SS-őrök is gyilkolták őket a szökési kísérletet vagy lemaradást büntetendő. Amalie Reichmann (később Mary Robinson), e menet túlélője azt is felidézte, hogy egy alkalommal, amikor néhány nő szökni próbált, az SS sorba állította őket, s minden tizediket lelőtte. Így értek Drezdába február 13–14-én, éppen akkor, amikor a szövetséges repülők bombázták a várost. Sok túlélő emlékszik erre a halálos pusztításra, amikor keresztülgyalogoltak

a városon. Végül március 6-án érkeztek, ötletes gyaloglás után Helmbrechtsbe, Flossenbürg KZ altáborába. 300 kilométernyire Gruenbergől. Az eredetileg útnak indult 1100 rabnőből 321 érkezett meg. 230-an más táborokba kerültek innen tovább. Néhányan megszöktek, a fennmaradó 150–250 nő pedig a célállomáson halt meg.

Helmbrechtsbe érkezésük után a rabok ruháját tetvetlenülítették, ezért időleges ruhadarabokat kaptak helyettük, majd különböző barakkokba osztották el őket. Mivel túl gyengék voltak, hogy munkára foghassák őket, minimális ételt kaptak. A további öt hét alatt újabb 40 nő halt meg. Április 13-án kapták vissza a ruhájukat, és osztották be őket újabb halálmenetbe, együtt a maradék eredeti 590 helmbrechtsi rabbal. Ez a csoport délkelet irányba haladt 22 SS-katona és 25 SS nőtől kísérve. Az SS-ek betegeit, később hallottait egy lovas kocsi vitte. Ötnapi menetelés után a csoport Zwodauba ért, 80 kilométerre Helmbrechtstől. Egy napi pihenő után Zwodauban az összes nem zsidó rab (akik Helmbrechtsben dolgoztak a menet érkezéteig) hátramaradt, míg a zsidók, a zwodai 50 zsidó nővel együtt, tovább folytatták a menetet. Az így fenn-

kinyomva, az 1947-ben, halála után látott napvilágot. Rudnóy Teréz egyike volt azoknak, akik 1947. március 12-én csónakkal igyekeztek átkelni a zajló Dunán Párkányból Esztergomba – a Mária Valéria híd felrobbantották a háborúban –, ám a csónak a viharban felborult. Hatan haltak meg, köztük az író. ⁷

Hogy mi történt vele a felszabadulás és a baleset között, azaz élete utolsó két évében, arról szinte semmilyen adatunk nincs, ám az bizonyosnak tűnik, hogy Palotai Boris 1961-es, *A férfi* című regényében Rudnóy Teréznek, barátnőjének állított emléket, aki a táborból visszatérve nem haza, Lévára ment, hanem nála lakott egy ideig Budapesten. Innen indult el 1947 márciusában szülővárosába, és valószínűleg épp Pestre igyekezett visszatérni, amikor a tragédia történt. ⁸ *A férfi* című regényben ⁹ a Judit nevű főhős a táborból

szabadulva felvidéki otthona helyett Budapestre, Etelka nénihez, egykori tanárnőjéhez megy. A két nő nem találja meg a közös nyelvet, amelyen Judit elmondhatná tragédiáját, ugyanígy képtelen megosztani a fájdalmát a férfival, akivel megismerkedik. Hónapok múltán megy haza, ám egykori lévai lakásukban idegeneket talál. Budapestre szeretne visszatérni, amikor az őt szállító csónak a Dunába borul. Nem tudni, hogy Palotai Boris a regényalakban mennyit őrzött meg Rudnóy eredeti személyiségéből, sorsából, gyanítható azonban, hogy nem kis részben fikcióról van szó, erre utal az is, hogy a baleset ideje a valóságban 1947. március 12., míg a regényben 1945 karácsonya, hogy a források szerint Rudnóynak két kisfia volt, a regénybeli Juditnak pedig egy fia és egy lánya került fel a teherautóra, amellyel a gyerekeket elvitték.

Noha Rudnóy életéről a rendelkezésre álló források ennél többet nem mondanak – jelen ismereteink szerint sem napló, sem bővebb levelezés nem maradt utána, Palotai Borison kívül más irodalmi, baráti kapcsolatáról sem maradt adat –, az életmű megszületésének és felemás recepciójának története, mint ahogy az életmű is, rekonstruálható.

Az író a harmincas évek derekán tűnt fel tárcaival és elbeszéléseivel. Írásait a pozsonyi *Magyar Újságban* közölte, első novellája „A vörös toronynál” címmel 1936-ban jelent meg a *Magyar Újság-*

maradt 625 rab Prachatitz irányába tartott, ez egy kisváros a Csehszlovák határ mentén, ahol magukra hagyták őket. Ezen a hosszú úton is napi 10–12 nő halt meg a kiszáradás és a fáradtság következtében, s napi 4–8-ra volt tehető azoknak a száma, akiket az SS-ek lelőttek vagy agyonverték minden ok nélkül. A 21. napon elérte a csoport Volary (Wallern) helyiséget – ekkorra a Helmbrechtsből elindultak fele volt életben. Amikor megérkeztek ide, nem tudni, mi is történt valójában, hányat gyilkoltak itt meg, s hányat küldtek közülük tovább. Alois Doerr, a legmagasabb rangú SS-kísérő szerint a rabokat itt három csoportra osztották. Az volt a terv, hogy továbbmenetelnek Prachatitzba. De már sokuk túl gyengének bizonyult erre. Ezért a gyengélkedőket egy későbbi napon indították volna tovább, a többiek viszont teherautóval folytathatták volna. Azonban csak egy teherautó állt rendelkezésre. Erre csak egy kis csoport került föl, akik követték a gyaloglókat. A betegek egy szomszédos gyárépületben várakoztak, a második hullám elindításáig. A gyalogos csoportot őreik Prachatitz után hagyták magukra, ahol a helyiek vették őket gondozásukba. A teherautó egy amerikai repülőgép gépfegyvertüzébe

került, amely megölt egy SS nőt, és még kettőt megsebesített. Néhány rab megszökött, de nem tudtak elrejtőzni egy közeli pajtába. A következő nap három SS az erdőből 14 rabot elfogott, és a pajtában vagy az erdőben lelőtte őket. Hármat szabadon engedtek. Ugyanazon a napon az SS 12 másik rabot Volaryban lőtt le. Ezeket a gyilkosságokat az előző napon lelőtt SS nő haláláért való megtorlásnak szánták. Végül is az Egyesült Államok 3. Hadserege 5. Hadseregcsoportjának második ezrede behatolt Volaryba, és felszabadította a nőket a gyárépületben. 118–133 rabot találtak a folyosókon fetrengve víz, élelem és tisztálkodási lehetőségek nélkül. A nők kiszáradástól, alultápláltságtól, tuberkulózistól, tifusztól, lábsebektől szenvedtek. Az amerikai katonák elsősegélyben részesítették és a helyi kórházba szállították őket, ahol az elkövetkező néhány hónapot töltötték. Május 11-én a városka közelében felnyitották a tömegsírt, hogy tisztességes temetést nyújtsanak a tetemeknek. A helyi németekkel végeztették el ezt a feladatot. Itt 83–89 holttetemet találtak, sokukon a közvetlen gyilkosság nyomai látszottak.

ban. Publikált a *Prágai Magyar Hírlap*ban is, majd sűrű egymásutánban írt öt regényt: a Kosztolányi *Édes Annájával* több helyen összemért cselédtörténet, az *Osztott szerelem* 1939-ben, majd 1941-ben is megjelent a Danténál, szintén 1941-ben látott napvilágot a vak falusi kislány és a sánta kocsis tragikus szerelmét megidéző *Izzó kemence* ugyanott, majd egy év múlva szintén ennél a kiadónál az egy idős szabómester szerelmét és önfelszabadítását elmesélő *Öreg ember szerelme*. A háború után, 1945-ben jelent meg a *Kerek hold* (ABC Kiadó), halála után pedig a *Szabaduló asszonyok* (Dante, 1947).

Az író nő Budapesten megjelent első könyvét, az *Osztott szerelem* című regényt elég kedvezően fogadta a kritika.

A kötet kiadását vállaló Dantét Erdős Ármin és Somló Dezső alapította 1918-ban *Ifjúság* néven. A kiadó szerkesztője az évtizedekig náluk dolgozó és a profil kidolgozásában részt vevő Benedek Marcell után 1936-ban Laczkó Géza író, újságíró és műfordító, a *Nyugat* főmunkatársa lett. Sorozataikkal – „Magyar írás – magyar lélek”, „Magyar regényírók”, „A magyar regény mesterei”, „A világ körül”, „Gárdonyi-sorozat” etc. – meghatározó súlyuk volt a könyvpiacra, azaz a kiadó garancia volt arra, hogy Rudnóy jó esélyekkel induljon.

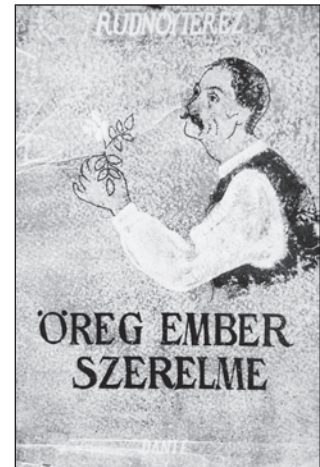
A könyvet még abban az évben a *Vigilia* méltatta: Déchy Liane írásában úgy jellemzi a regényt, mint

amely „a pesti bérház, a gang és a nem szellőző cselédszoba regénye”.¹⁰

„Rudnóy Teréz a kérdés szociális vonatkozásait megkerülve kizárólag a cselédet mint nőt érintő problémákkal foglalkozik, s jó úton jár” – állapítja meg a szerző.¹¹

Fontos mondat, amely rávilágít arra is, miért esik majd ki a Rákosi- és a Kádár-kori kánonból a szintén kisembri sorsokat bemutató Gellérivel szemben Rudnóy – azon kívül, hogy nő volt, és írt egy holokausztregényt, amelyben a felszabadítók nem a szovjetek, hanem az amerikai hadsereg –: bár a *Szabaduló asszonyok* előtti kötetekben egytől egyig parasztok, cselédek, téglagyári munkások, falusi árusok, prostituáltak, kiszolgáltatott szegény emberek sorsa tárul fel, az író nő, noha szociális érzékenysége vitathatatlan, még annyira sem törődik az osztályszempontokkal, mint a tündéri realista Gelléri.

A regényekben a hősök nem szociális-társadalmi kríziseken, hanem belső, emberi drámákon mennek

Lesoványodott zsidó túlélő nő egy halálménét után, amint felül az ágyáról a volaryi amerikai táborig kórházban.

A kép a 22 éves Warum Gizellát ábrázolja Nagyváradról. 1944-ben deportálták Auschwitzba. Onnan öt hónap után Gross Rosen KZ altáborába, Puerschkauba (más néven Schlesierseebe) került, és ott dolgoztatták 1945 januárjáig. Amikor a tábort felszámolták, Gruenbergbe szállították át. Innen erőltetett menetben Helmbrechtsbe hajtották, majd nem sokra rá egy másik menettel Volaryba, ahol az USA 3. Hadserege Ötödik hadtestének katonái szabadították fel. Gizella elmesélte, hogy az SS szemén ütötte, amikor a csehszlovákiai Taus helységeen keresztül vonulva kilépett a sorból, hogy elfogadjon civilektől egy darab kenyeret.

keresztül, mindenhol emberi mivoltukon, emberi tragédiájukon, lelki fejlődésükön van a hangsúly, mögöttük a társadalmi realitás pedig legfeljebb mint elnagyolt vázlat van jelen, noha az utolsó előtti kötetben, a *Kerek hold*-ban a korábbiaknál részletesebb képet kapunk a falu társadalmáról és a társadalmi igazságtalanságról, de azt is inkább feminista fel-

hanggal. Rudnóy nem lázad és nem lázít, figurái megváltozhatatlannak tűnő keretek közt mozognak, az ő világában az úr örökre úr, a cseléd örökre cseléd, a nő és a szegény örökre kiszolgáltatott, a férfi örökre a nő ura. A Rudnóy-hősök fejlődése mindig az adott keretek közt megy végbe, nem kívánják a világ rendjét megváltoztatni. Spirituálispszichológiai érésüket kivétel nélkül belülről ábrázolja, a kor lélektani regényeihez szükséges tudás biztos ismeretében, szikár, szép nyelvezettel – nem csoda, hogy a felvidéki magyar-zsidó, holokauszt-túlélő, az osztályszempontokat negligáló, politikai-

lag közömbös Rudnóy a szocialista kánonban nem volt jól használható.

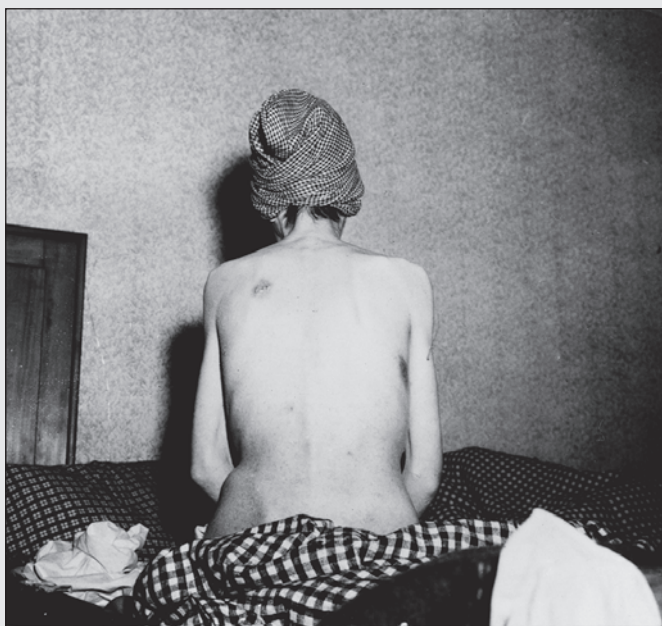
Hogy már az első könyvében mennyire a belsőre, a lelki történésekre helyezi a hangsúlyt, az az említett *Vigília*-kritika többi megállapításából is kitetszik – a kritikaíró megállapítja, hogy a kötet hőse, a cselédlány „érzelmileg törvényen kívül áll”, „helye valahol az utcalány és a dolgozó nő között ingadozik, csonka nőiségével”.¹²

Szintén méltatja a könyvet a szigorú ítésznek tartott Szentimrei Jenő, aki azt írja, „asszonyorsot ír le, ahogy csak asszonyok tudnak belátni a női lélek és a női test világába”.

„Nem férfírókat akar túllicitálni férfiasságukban, hanem azt adja, akit az irodalomban és minden más művészeti ágban csak a nő nyújthat, s ezt meglepően érett és gazdaságos művészeti készséggel cselekszi” – írja.¹³

Szentimrei még a szemére veti Rudnóynak, hogy míg a szerencsétlen sorsú, megesett, ikergyermekek szülő, majd egyik gyermekét elvesztő cselédlány alakját plasztikusan megjeleníti, az urakat kidolgozatlanul hagyja.

Az író második könyve, az *Izzó kemence* (1941) sem maradt észrevétlen. A *Magyarországban* Vass László írt róla kritikát, megállapítva, hogy a könyvön „néhol már átcsap a ballada légköre”.¹⁴ Az *Észi Kurír* monogrammal jelzett kritikájának szerzője,

Lesoványodott, halálmenetet túlélő zsidó nő a csehszlovákiai volaryi amerikai katonai kórházban.

A képen a 19 éves Roth Marika látható. Marikát a magyarországi „Ignaz” községből deportálták Auschwitzba 1944 júniusában. Sorsa innen hasonló volt az előző képeken szereplő társaiéval. Őt is megütötték a csehszlovákiai Taus városban, amikor a lakosság kenyérrel szánta volna meg a rabnők átvonuló menetét. Később egy SS nő a fejét is ütlegelte, amikor panaszkodott, hogy elfogyott az ereje.

g. i. úgy véli, „a megrázó, szép regény nyelvezetével külön érdemes foglalkozni”, mivel „ízes, hallatlanul tömör felvidéki magyar beszédről” van szó.¹⁵

Nemcsak a könyv nyelvezete egyedülálló: a felvidéki zsidó kereskedőcsalád lánya olyan mély empátiával, szeretettel írta meg a dadogós, majd egy balesetben a szeme világát elvesztő parasztlány, Paulinka és a sánta kocsis, Veréb tragikus szerelmének történetét, hogy nyugodtan kijelenthető: a korban ilyen erős paraszttörténetet legfeljebb Móricz jegyez.

Egyetlen felesleges szó nélkül, hatalmas láttató erővel jeleníti meg először a kislány belső érzéseit, gondolatait – a könyv első felében Paulinka beszél sorsáról, dadogása okán őt szégyellő anyjáról, a sokkról, amit az okozott, hogy végignézte, ahogy közeli rokona belehal a szülésbe, és vágyáról, hogy szobrokat készítsen. Ez lesz a veszte: a falu téglagyárába visszazökik egy este, hogy a lopott agyagból titokban készített kutyaszobrot kiégesse, de a kemence belobban, ő megég és megvakul. A kötet második részében a különleges szépségű, ám falusi mércével satnyának ítélt kamaszlányba régóta szerelmes, tolsztojánus életfilozófiát előadó Veréb, a falu bolondja szólal meg, aki a lassan gyógyuló lányt magához veszi. Rudnóy elkerüli a giccset: az idillnek induló életet szinte azonnal szétzúzza a harmadik fél, a falusi fényképész, aki viszonyt kezd a

lánnyal – az író csodálatos készségét arra, hogy apróságokkal, nüanszokkal jelenítsen meg életfordulatokat, pedig olyan finom megoldások jelzik, mint hogy a korábban dadogós lány Veréb házában folyékonyan mesélni kezdi a maga által kitalált történeteket, amelyeket úgy épít fel, mint a „tajgból” korábban a szobrokat – de nem az őt tulajdonképpen megerősztató Verébnek, hanem a fényképésznek –, vagy hogy a könyv első felében leírt halva szülést a kocsis vemhes lovának ellése ellenpontozza.

Végül Veréb féltékenységében elborult aggyal megöli a lányt és szeretőjét. Fény és árnyék, brutalitás, nyers szépség, lélegzetfinom természetleírások, a lelki rezdülések valóban balladisztikus sejtése jellemzi a második könyvet, amihez nagyon sokat hozzátesz egyfajta jó értelemben vett gyengédség.

Rudnóy, miközben már itt megjelenik az a fajta neorealista, naturalista szemlélet, ami a későbbi könyvekben is ott van, hihetetlen pszichológiai érzékenységgel rögzíti az emberi lélek változásait.

Itt már nem elnagyolt a háttér: a falu a maga valóságában jelenik meg, a pletykák, a csúfolódás, az ünnepek, a minidramák filmszerűen játszódnak a háttérben, a téglagyári éjszakai műszak leírása pedig Gelléri világot vagy Tarr Béla filmjeinek hosszú jeleneteit idézi. Az *Izzó kemence* az egész

Túlélő magyar zsidó nők a Penigből, Buchenwald altáborából.

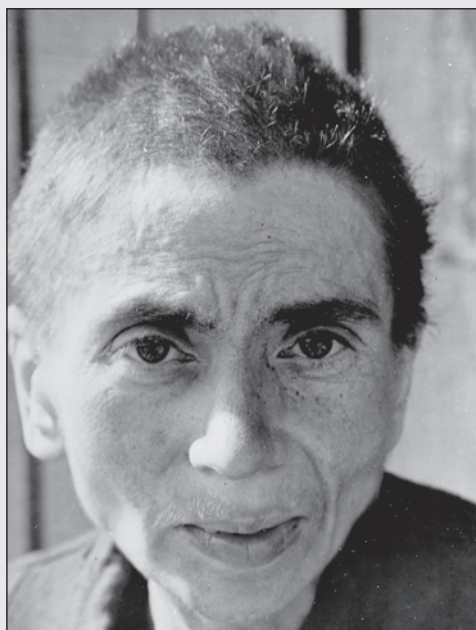
életművet nézve is kiemelkedő munka, annak ellenére is az, hogy az író kissé még bizonytalan az alakok megformálásakor: Paulinka túlon túl ártatlanra sikerült, azzal pedig, hogy a második rész narrátora a férfi, Veréb, megmagyarázatlan és elmondatlan marad a lány csodás – belső – átváltozása. Veréb alakja szintén egy kissé szentimentálisabbra sikerült a valószínűnél, egészen az utolsó jelenetig, amelyben előtör belőle a féltékeny, gyilkos férfi, a váltás viszont túl élesen következik be ahhoz, hogy érthető legyen. Ezzel együtt, paradox módon, épp ez a sorjásság, csiszolatlanság az, ami miatt Rudnóy műve frissnek tűnik. A hirtelen váltások adják ugyanis a szöveg ritmusát, ami mai szemmel nézve egyszerre tűnik archaikusnak és modernnek, akár Bartók zenéje.

Az ezt követő könyv, az *Öreg ember szerelme* rohamtempóban jött ki a következő évben: Rudnóy, mintha érezte volna sorsát és hogy sietnie kell, 1939 és 1942 közt három regényt publikált.

A könyvet Isdai Péter a *Magyar Csillagban* úgy írja le, mint amely pszichológiailag nem egészen hiteles, de nyelve tiszta, és „idegen tőle minden nyelvi regionalizmus”.¹⁶

A könyv egy idős falusi szabómester belső monológja, aki haldokló feleségével egy szobába zárva él. Fia és menyje, valamint anyósa lakik a ház másik szobájában, és a lassan csepegő napok alatt, ame-

lyeket az ágyban fekvő beteggel szemben, az ablaknál ülve tölt, a férfi beleszeret fiatal és szép menyébe. Amikor felismeri, hogy egész életét a varrás fölött görnyedve töltötte egy olyan asszonnyal, akit soha nem szeretett, szökni szeretne, amikor pedig úgy tűnik, hogy a nő haldoklik, ő kiugrik az ablakon, és gyalog nekiindul az országútnak. Egy szál ruhában, egy fillér nélkül. A leginkább Knut Hamsun *Éhségére* hajaz, ahogy a néhol már az örületet közvetítő, az éhségtől nem látó, lerongyolódó, a boltgárkertészekről és a falvak széléről gyümölcsöt, zöldséget lopó vándor belső beszéde előömlik, hol *staccato*, hol *lento* beszél, és beszél. A legtöbbször az éhségről, ami marja a testét – ezért citáltuk ide meglepő párhuzamként a politikai-erkölcsi értelemben vállalhatatlan, íróként azonban kényszerűen elismert Hamsunt, az éhség leírása, az éhségbe kishíján beleőrülő ember érzései, gondolatai a norvég regényíró leghíresebb könyvében nagyon hasonló módon jelennek meg. (A könyvet Rudnóy akár ismerhette is, hiszen 1890-ben és 1919-ben is megjelent magyarul.) Ugyanilyen intenzív belső beszéd által értesülünk a főhős szerelmi éhségéről is, aki, miközben átmegy a vidéken, életében először fürdik folyóban, napozik, és eszik nyers paradicsomot. Végül vásárosok társaságába keveredik, és egy volt prostituáltból lett árusasszony segédje lesz egy időre. Rudnóy megkísérli a történetet az egy életen

át bezárt ember magára eszmélésére felfűzni, de közben fiatal írónőként – nem kis bátorságra valló módon – egy hatvan év feletti férfi belső monológját írja, illetve megpróbálja megjeleníteni hőse küzdelmét a hirtelen szabadsággal, a szerelemmel, aközben kidolgozza a regény többi szereplőjét is, és megalkotja a magyar irodalom egyik első pozitív prostituált-figuráját: a nagyszájú, okos, érzékeny hatgyerekes nő voltaképp erkölcsösebb és tisztább ember, mint bárki a környezetében. Aztán egy bal esetben meghal a jótevő, és a férfinak, akit a többi árus nem hajlandó alkalmazni, mondván, hogy öreg és hasznavehetetlen, nincs maradása. A kocsni után rohanó öreg kezét lefejtik a jármű pereméről, és ott hagyják a porban: a jelenet egyszerre hatásos és túlzó – de van benne valami nagyon jellegzetesen rudnóys: a filmszerű, a végletekig vitt drámaiság, az a balladisztikus tömörség, amire első kritikusi is utalnak.

Elindul visszafelé. Már ősz van. Nemcsak hogy éheznek, de esik rá az eső, fázik, lerongyolódik. Rövid ideig egy cigányasszonnyal vándorol együtt, aki élelmet lop neki is, bár beszélni nem tudnak egymással, lévén a nő nem tud magyarul, végül, amikor már feladná, hazaér a falujába. Noha magában már eltemette a feleségét, az asszony még él. A családja visszafogadja – a nagy vándorlás után pedig annyi vár rá, hogy ismét üljön az ablaknál.

Nem akar. Lemondott a szerelemről, megmérte az életét, ami semmit nem ért – és úgy dönt, amint tavaszodik, ismét nekivág.

Rudnóy ugyan véghezviszi a bravúrt, és a belső monológ, a szemünk előtt zajló belső dráma a korabeli kritikus állításával szemben hitelesnek tűnik, emellett látjuk a férfi szemével a határt, a kerteket, az éjjeli árokpártot, érezzük az ellopott gyümölcs ízét, a folyó hűvösét, látjuk a vásár forgatagát, halljuk a vásárosok hangját, az orrunkban a forgatag színe és szaga, mégis egydimenziós kissé a főszereplő figurája, mint ahogy maga a történet is. Egyetlen hihetetlen, váratlan, valószínűtlen fordulat sincs a könyvben. Szabályos a dráma. Szabályos a tragédia, szabályos a pszichológiai eset. És ami szabályos, az sohasem életszerű.

Máshol az írónő udvariassága tűnik túlzónak, főleg ott, amikor a férfi testi vágyairól, menyé iránti fellobbanó, újra és újra elfojtott sóvárgásáról beszél. Ugyanígy túl sok a prostituált voltaképpeni szentszasszonyosága, vagy a cigány asszony cigányasszonyosága – mintha maszkok, *commedia dell'arte*-figurák, tarot-lapok vonulnának elénk, nem pedig egyedi, összetéveszthetetlen szereplők.

A könyv mégis megáll – ha pedig a rokonságot igyekeznénk megtalálni a magyar irodalomban, és nem tartanánk attól, hogy a címkézés elhomályosítja a látást, elsősorban a már említett Gelléri Andor

Túlélő nők próbálják talpra állítani egy társukat Bergen-Belsenben.

Egy frissen felszabadult magyar zsidó nő egy amerikai tiszt oldalán fényképezteti magát.

Endre prózája és látásmódja kínálkozna összehasonlítása.

A kötet, amely a negyvenes évek szélsőjobbaldali uszítóinak szinte felkínálta magát, nem került el Milotay István lapja, az *Új Magyarország* figyelmét, amely jóval nagyobb figyelmet szentelt neki, mint a mértékadó kritikusok.

A *Szabaduló asszonyok* új kiadásának (2011, Noran) utószavát író Nyerges András hosszan idézi Vajta Ferencet, aki nekiment Rudnóynak a lapban, közölve mindenekelőtt, hogy „Rudnóy Terézt aze-lőtt Lőwi Teréznek hívták”. Szerinte a fajvédelmi törvényekkel „megtisztított” országban olvasni sem lenne szabad, mivel „írásaiban beteg, fertőző, lélekgyilkos szellem jelentkezik. Ezek a finomnak mondott asszonyi írások destruktív mondanivalójukkal túltesznek a világháború utáni zsidó irodalmi aranykorszak leghírhedtebb írásain is. Annyi szennyet, amennyit Rudnóy gyűjt össze *Öreg ember szerelme* című regényében, a világirodalom legelesettebb művei sem nyújthatnak együttvéve.” Majd jön a szokásos fordulat: „A nemzeti közvéleményhez kell apellálnunk, és sürgős, kemény megtorlást követelnünk a »magyar Dosztojevszkijnek« hirdetett íróknak ellen”.¹⁷

Vajta elégedett lehetett: Rudnóyt, mint említettük, családjával együtt elhurcolták 1944-ben.

A gyomorforogató írás azonban nemcsak a szerző

gondolkodásmódjáról és vállalt szerepéről árulkodik. De arról is, hogy Rudnóy *ismert* volt a negyvenes években. Aligha figyelt volna fel rá a cikk szerzője, ha nem figyelnek fel rá a kritikusok és az olvasók, akik – valószínűleg közkeletű meghatározással – „magyar Dosztojevszkijként” emlegették. Vagyis meglett volna az esélye arra, hogy a nőírók közt is unikális megszólalásmódjával, sűrű, balladai nyelvvel, szokatlan témaválasztásaival, a kisember belső küzdelmeit felmutató prózájával befusson, megtalálja a helyét a magyar irodalomban – ha tíz évvel hamarabb kezd írni.

De 1941-ben ehhez már ugyanúgy késő volt, mint Kosáryné Réz Lola regényéhez. A történelmi keret lehetetlenné tette azt, hogy Rudnóy elfoglalja az őt megillető helyet a maga korában – itt jegyezzük meg, hogy érthetetlen, miért nem figyeltek fel rá a *Nyugat* kritikusai, és érdekes kérdés, hogy ő maga miért nem publikált a *Nyugatban*, bár kétségtelenül magyarázhatja ezt, hogy Léván élt, ott alkotott, a főváros irodalmi életében pedig így nem vehetett részt, még akkor sem, ha anyaországi kiadója volt.

Mint említettük, annyi bizonyos, hogy 1944-ben még megírta a *Kerek holdat*, majd 1944 májusától 1945 nyaráig Auschwitz érintésével került egy töltenygyárba rabszolgamunkára, ötszáz másik nővel együtt, akik közül ezt a tapasztalatszerzést öten éltek túl.¹⁸

Magyar zsidó nők amerikai katonák eligazítását hallgatják, közvetlen Svájcba utazásuk előtt.

Három DP (Displaced Person) zsidó fiatal, akik a buchenwaldi táborból Palesztinába utaznak. Jobboldalt a lengyel Yetti Halpern, középen egy litván fiú, akinek a nevét nem ismerjük, valamint a magyar Wéber Márta.

Nem tudjuk, hogy miért váltott kiadót a háború után, vagy miért nem vállalta a csak 1949-ben államosított Dante az utolsó előtti regény, a *Kerek hold* kiadását. Nincs tudomásunk arról sem, hogy a kézirat hogyan és hol maradt meg, de annyi bizonyos, hogy a kötet a pesti ABC kiadónál jelent meg 1945 második felében.

A Garam torkolatában, Kovácspatakon játszódó történet egy idősebb asszony, egy fiatal halász és egy fiatal cseléd lány szerelmi háromszögéről szól. Az előzőkhöz képest már kiérlelt munka: nemcsak a három kötet tapasztalata látszik rajta, de az is, hogy Rudnóy elindult a lélek legmélye felé, és eltávolodva a valószerű alakoktól, a jellegzetes alakoktól, a *commedia dell'arte*-figuráktól, azaz a tipikus paraszttól, a tipikus prostituálttól, a tipikus falusi lánytól, immár hús-vér, egyedi szereplőket teremt, akiket hitelesen és aprólékosan megrajzolt közegekben mozgat – a dunai halászfalu és a halászat leírásában például odáig megy, hogy az összes halászati szakkifejezést, a halászat módját, a halászberek beszédét dokumentarista hűséggel ábrázolja, így a könyv bizonyos szempontból irodalmi igényű szociográfiaként is megáll.

A történet ismét balladaian egyszerű és sűrű: az ötvenkét éves özvegy a házába fogadja aranykezü Mátyást, a fiatal halászt, aki felszabadítja benne az egész életében elnyomott nőt és embert, de a fiú közben az erdészék fiatal és szép cseléd lányával is szerelmi viszonyt kezd. Míg a nő csak azt hiszi, hogy teherbe esett – a regényben Rudnóy mesterien, a szimbólumok nyelvén, nagyon nagy érzékenységgel jeleníti meg a gyermektelen, idősödő asszony vágyát a gyerek után –, addig a cseléd lány valóban teherbe is esik, ám nem akar sem férjhez menni, sem szülni. A vajákos asszonnyal próbálja kikapartatni a gyermeket, de végül halva szül, és ő maga is meghal, miközben a másik asszony arról fantáziál, hogy elloppja a csecsemőt. A regény kulcsjelenetében a vízió, a valóság, a fantázia kibogozhatatlanul keveredik össze, és Rudnóy már-már a szürreálisba, az abszurdba átcsúszva jeleníti meg az örületet és a fájdalmat.

Közben a férfi által elhagyott özvegynek meg kell küzdenie a falu népével és a víz egy szakaszán halászati jogot birtokló gazdag halással is, aki mindenáron megpróbálja megakadályozni, hogy egyedülálló nőként a vízre menjen, hiszen az nem szokás. Nem lehet, mert nő.

A se nem öreg, se nem fiatal, Isten és ember által magára hagyott, gyermektelen, egzisztencia nélküli asszony iszonyatos magányát Rudnóy úgy írja le, ahogy azóta sem sokan. Alakja hitelesebbnek tűnik, mint a részben hasonló élethelyzetet hasonló társa-

dalmi környezetben megjelenítő Németh László-regény, a *Gyász* hőséé – a halászaszony ugyanis női tapasztalatból született hősnő. Úgy beszél, úgy gondolkodik, úgy lát, ahogy a nők. Nem pedig, ahogy a férfiak által elképzelt nők.

Rudnóy tömondatokban, toposzokban, jelképekben, jelzésértékű rezdülésekben mondja el a drámát. A történet minden fordulópontján feltűnik például a címadó Hold, amelynek változásai leképezik a főhős lelki és testi változásait, de ugyanígy jelképperejűvé lesz a szövegben a sötétség, a víz, az évekig szárazon tartott csónak vagy a titkos sziget, ahová a halászegény viszi a szeretőjét.

A *Kerek hold*ban a második dráma mégis elmarad. A fiatal szerető halála után a halászegény egy nap bekopog az özvegyhez, aki visszafogadja, immár mint fiát. Addigra már megvívta a csatát a faluval és a helyi hatalmassággal: miután bezárkózott a házába, a Duna nem adott több halat másoknak sem. Először a halászok kezdtek zúgolódni, majd elterjedt a hír a faluban, hogy a büntetés nem véletlen, és amíg ki nem engesztelik, illetve nem engedik újra vízre, más sem fog majd semmit. A kiűzött, kinevetett, a falu társadalmából magánya, gyermektelensége, fiatal szerelme miatt kiközösített asszony pusztán belső ereje által megfordítja a dolgok állását, a meseszerű „átok” a történetben pedig egy pillanatra sem tűnik valószínűtlennek.

Rudnóy prózája itt lépi át – hitelesen – a lélektani regények korlátait. A maga korában ennek a sajátos mágikus realista vonalnak nem volt hagyománya a magyar irodalomban. Csáth Géza novelláit citálhatnánk ide mint előképet, későbbről Lázár Ervin csodálatos falusi történeteit – de egyik párhuzam sem áll meg teljesen, mivel Rudnóy humanizmusa és pszichológiai éleslátása okán elkerüli a csáthi iszonyatot, a néha következetlen megdöbbenést, és elkerüli azt is, hogy átcsúszson a mesék világába. Olyan ponton áll meg a lélektani regény, a szociográfia, a misztika, a mágia és a mese metszéspontjában, hogy túlzás nélkül kijelenthető, hogy a *Kerek hold* – főleg a maga korában – egyedülálló teljesítménye a magyar prózának.

Az 1944-ig írt munkák alapján úgy tűnik, hogy Rudnóy Terézt akkor hurcolták el, amikor íróként is fordulóponton állt. Már megteremtette saját, összetéveszthetetlen, egyszerű, tiszta prózanyelvét, illetve azt a sajátos irodalmi mikroklímát, amely csak rá jellemző, és amelyben az archaikus jelképek erejét használja és vegyíti a modern lélektani ismeretekkel, így mutatva meg a faluban, a legegyszerűbb emberi közösségben zajló drámákat és életutakat, de legfőképp: női sorsokat.

Nem tudni, Rudnóy hogyan élte túl a haláltá-

bort, hogyan jött haza, és mikor értesült családja elpusztításáról. Legfeljebb sejthető, hogy már ennek tudatában döntött úgy, hogy nem Lévára, hanem Pestre, Palotai Borishoz megy 1945 nyarán. Nincs adat arról sem, hogy pontosan hol és mikor kezdte el írni a *Szabaduló asszonyokat* még abban az évben, és az sem világos, miként került vissza korábbi kiadójához, a Dantéhoz, ahol 1947-ben, halála után megjelent a könyv.

Annyi bizonyos, hogy – miként Nyerges András is említi a 2011-es újrakiadás utószavában – az utolsó kötetéről egyetlen irodalmi lap sem vett tudomást: sem a *Magyarokban*, sem az *Újholdban*, sem a *Válaszban*, sem a *Fórumban*, sem a *Kortárban*, sem a *Vígiliában*, sem a *Tiszatájban* nincs nyoma kritikának, ugyanígy nem írt róla az *Új Idők* sem.¹⁹

Egyedül Keszi Imre, a *Szabad Nép* irodalmi rovatának akkori vezetője jegyez kritikát könyvről. A szerző személye két okból különösen fontos. Egyrészt épp Keszi Imre a szerzője az első magyar holokausztregénynek tartott, 1958-ban megjelent *Elysiumnak*, vagyis épp ő volt az, aki elbitorolta – az egyébként akkor szinte visszhangtalanul maradt kötetrel – az elsősort Rudnóytól. Másrészt, mert hírhedt volt kritikus tevékenysége: olyan szerzők magyar irodalomból való időleges kiiktatásában segédkezett, mint Hamvas Béla, Kerényi Károly, Márai Sándor, Babits Mihály, Weöres Sándor, Halász Gábor és Szerb Antal.²⁰

Keszi a formálódó új ideológia nevében számon kéri Rudnóyn az ítélezést, mondván: „Rudnóy könyve nyugtalanító kérdőjel, mert a nemrég tragikus körülmények közt elhunyt íróval valóban nagy erővel tud rámutatni a kérdésekre. A kérdések azonban nyitva maradnak.”²¹

Ideológiától szabad szemmel a kötet épp azért tűnik hitelesnek és fontosnak, mert a kérdések nyitva maradnak benne, és mert *A szabadság első 24 órája* alcímmel megjelent könyv egy olyan pillanatot merevít ki, amelyet ebben a formában és mélységben nem írt meg más: a megszabadulás első napjának részleteit.

A táborból erőltetett menetben elhajtott nyolcszáz asszony szabadulásának pillanatát, amely helyzetben a múlt, a jelen és a jövő egy pontban áll.

Rudnóy érett író volt, amikor elhurcolták. Korábbi szövegeiből kitűnik mély, ragaszkodott humanizmusa és az, hogy a magasabb rendben és okban a vézskorszak idején is hitt, az emberi sorsban pedig a valahonnan valahová való eljutás lehetőségét látta minden körülményben. Ha lehet rekonstruálni egy ember belső történetét az általa írott szövegek alapján – márpedig valamennyire lehet, hiszen nincs az az írói maszk, szerepjáték,

amely teljesen elfedné a szerzőt –, Rudnóy a pokolból úgy jött ki, mint akit ebben a hitében edzettek meg. Felemelő és megsemmisítő, hogy a családját, köztük két gyermekét elvesztő író a táborból szinte csak kilépve egy olyan regényt írt meg, amelyben a bűnösökre és a bűnre rámutat, de a bosszút elveti.

A *Szabaduló asszonyok* gyökeresen más, mint Rudnóy korábbi regényei. Nemcsak, mert holokausztregény, és nemcsak azért, mert alap-tapasztalata az európai civilizáció romba dőlése, a világ és Magyarország mint otthon elvesztése, a világban való hely és az „én”, az addigi identitás elvesztése az elhurcoltatás által, majd a szabadulás szinte lehetetlen, megélhetetlen pillanata, de azért is, mert Rudnóy életében először saját magáról írt. Az utolsó könyve az első olyan, amelyben – bár továbbra is csak narrátor – nem bújik el. Személyes történetet közöl. Elénk áll, mint szabaduló asszony, mint ember és mint író.

Hiszen immár nem empátiás készségére volt szüksége, nem a lélektani ismereteire vagy szociális érzékenységére, hogy fiktív szereplők életéről meséljen, hanem arra, hogy túlélőként elmondja, ami vele történt. Hiszen azt mondja el – akkor is, ha két nő, Lulu és Etel történeteként, narrátorként közli. Az öregember szerelmét, a gyermektelen halászaszony tragédiáját vagy a vak parasztlány rövidke életét nem élte át. A tábor és a szabadulás pillanatát igen.

Ennek köszönhető, hogy egyszerre képes kívülről és belülről is láttatni azt a huszonnégy órát a túlélő szemével. Úgy, ahogy volt.

Érezzük a kötetet nyitó éjszakai erőltetett menetben haladó nyolcszáz nő talpa alatt a vesztfáliai országot, látjuk magunk előtt, ahogy a náci az egyik eladott ló helyére a foglyokat fogják be, látjuk, ahogy az egyik fogoly lila arccal kidől és meghal, látjuk a másik fogoly nő, Lulu magas alakját, amint némán húzza a kocsit, érezzük, ahogy csonttá fogyott testébe vág a hám. Nem maradt ábrázolni akarás. Rudnóy úgy beszél, olyan tisztán, mintha tanúvallomást tenne. Zuhognak egymásra a képek és érzetek már a felszabadulás pillanatáig is, amely felfoghatatlanul egyszerűnek tűnik. Húsvét vasárnapjának reggelén a fogoly nők csoportja mellett elhalad egy misére igyekvő, kiöltözött, jól táplált testvérpár. A következő pillanatban a foglyok az árokban hevernek, várván a légitámadást, de mire felemelik a fejüket, őreik eltűnnek. Szabadok. Rudnóy nem elmeséli és nem megírja, hanem *elmondja*, mi történt. Láthatóvá teszi. Nem szükséges, hogy irodalomháza hazudja vagy torzítsa, amit átélt – a könyv művészi ereje pedig épp abban áll, hogy noha irodalmi minőségű a szöveg, Rudnóy egy-

szerűen felmutatja az élet egyetlen napját, a fordulópont napját a maga következetlen, az épp azt élő számára csak később „történetté” rendeződő összevisszaságában.

A szabaduló asszonyok egyik percben még a gödörben talált marharépat tisztítják fektükben, a következő pillanatban Lulu vezetésével már megindulnak az amerikaiak felé, az azt követő pillanatban pedig megesznek mindent, amit a vendéglő konyhájában találnak, majd kirámolják egy szálloda ruhásszekrényeit, és megfürdenek. A regény első harmadában voltaképp nem tudni, mi történik. Egyszerre történik minden, mint az életben, és Rudnóy alighanem félig-meddig akaratlanul csinálja meg azt a bravúrt, hogy ezekkel az egymásra zuhogó képekkel indított könyvből lassan bontja ki a voltaképpeni regényt. Ahogy a szabadulás legelső, euforikus és torokszorító perceitől telnek az órák, úgy haladunk előre a szövegben, az első pillanatok zavarosságától a hagyományosabb, nyugodtabb formájú prózaszövegig. Egyre lassul a mondatok tempója, amint a szabaduló nők felfogják, hogy tényleg megtörtént. Az első pillanatban nincsenek emlékek. Nincs, ami volt. Hanem a jelen van – és a világ, amely ismét megfogható, és több, mint – Pilinszkyvel szólva –, egy bizonytalan formájú körülhatárolt terület.

A kötet egyik legszebb jelenete, amikor két asszony először szabadon lép ki a fák alá, és a narrátor számba veszi, amit látnak, mintha ő maga is először látná az eget, a fák levelei közt átszűrő fényt, a patak vizét és a lemenő napot. Aztán – jellegzetesen rudnóys – váltás következik: „Megálltak a híd közepén, áthajoltak a korláton, és a hullákat nézték. Német katonák voltak”.²²

A bekezdés nem folytatódik. A narrátor rögzíti a képet, és továbblép.

Ahogy lassul a szöveg, úgy derül ki, hogy a könyv a nyolcszáz nő közül Lulu és barátnője, Etel szabadulásának első huszonnégy óráját meséli majd el – ám hogy ők kik voltak, mielőtt elhurcolták őket, az csak a regény legvégére világosodik meg, hiszen valakivé lenni, visszaváltozni valakivé, aki az ember előtte volt – ha ez egyáltalán lehetséges –, nem a szabadulás, hanem az emlékezés által lehet. Az emlékezés azonban épp az, ami a végleges szabadulást örökre lehetetlenné teszi.

Lulut német tolmácsnak kéri fel az amerikai Sever kapitány, míg Etel az éppen érkező francia foglyoknak fordít. Rudnóy olyan, valóban csak a túlélők által tudható, szinte abszurd részleteket mesél el, hogy a bizalmatlan amerikai őrség előtt oly módon igazolja, hogy fogoly volt, és nem német kém, hogy leveti ingét, és megmutatja véresre kor-

bácsolt hátát, vagy hogy a német faluban az összes virágágyásban germán sas vagy horogkereszt formájában nőnek a virágok.

A könyv körülbelül egyharmadánál aztán, mint említettük, véget ér a képzuhogás. A német megsemmisítőtáborból épp csak szabadult fogolynak Sever kapitány olyan mondatait kell tolmácsolnia a német foglyok felé, hogy „itt nincsen gázkamra, sem krematórium. Mondja meg nekik, hogy az Egyesült Államok katonái nem a megkínzásukon törnek a fejüket, de a rend és a nyugalom helyreállításán, ami hivatva van egy új rendnek, emberséges világnak a talaja lenni.”²⁵

A fél nappal ezelőtt még állatként a ló mellett hajtott, halálra ítélt nő fellázad. De hiába kísérli meg elmondani, mi történt vele, Georg Sever, az Egyesült Államok katonája nem kíván lealacsonyodni gyilkosai szintjére. Vitájuk – egy idő után már nem túl szerencsés módon, a filozófiai-etikai absztrakciókig eltolva a prózát – végigkíséri a kötetet. Rudnóy – látszólag – nem foglal állást. Látszólag igazat ad a bosszúért ordító, könyörgő megalázott Lulunak és a nem ártás erkölcsi fölényét hirdető kapitánynak is, aki – ez csak a kötet végén derül ki – időközben beleszeret a volt fogolyba, aki – ez is csak a kötet végére derül ki – egykor egy német kisváros ismert prostituáltja volt.

Noha nincs kimondva, mégis ott lebeg: azért történt meg, hogy többé ne történhessék meg. Senki-vel. A gyilkossal sem.

Erről nem tudja meggyőzni a kapitány Lulut, aki magát német fogolynak hazudva beépül a női barakkba, végignéz egy halva szülést, és szándékosan nem kér segítséget az öröktől, noha őt bízták meg vele, végül tisztázatlan körülmények között lelövi az egyik német fogoly nő. Nem tudjuk, miért. Nem derül ki, hogy ő támadott rá bosszúvágytól hajtva a németekre, vagy azok jöttek rá, hogy nem valódi fogoly, vagy eleve öngyilkos szándékkal ment közéjük.

Nem derül ki, hogy mi történt gyilkos és áldozat, fogoly és alig szabadult fogoly közt – ami még jobban felerősíti a regény tanúvallomás-jellegét. A regényíró meg akarja fejteni, mi zajlott le a barakkban, de hiába beszélgeti az amerikai katonákat, hiába idézi a német nő tanúvallomását, azt, hogy *mi történt*, végül nem közli. Ha fiktív történet lenne, tudná. Ha nem tudja, akkor viszont a *Szabaduló asszonyok* nem regény, hanem tanúságtétel, regényformában.

Eközben a francia Etelben egy összeégett kamaszfiú édesanyját véli felismerni, és a nő, aki hasonló korú gyermekét vesztette el, végigüli a halodklását. A gyerek, miközben a németek által rá-

gyűjtött pajtában összeégett testéből fekete hamut köhög fel, elmeséli a táborban közte és egy orosz lány közt szövődött szerelmet, illetve, hogy élelmiszerért miként lett közben egy német női őr szeretője. Az első kötetekből ismert Rudnóy-próza összes erőssége megjelenik a fiú táborjelenetében: a pár oldalas szövegrész plasztikusan jeleníti meg a lágerbeliek életét és érzelmeit, az éhséget és az éjszakai műszakokat. Megdöbbenően valóságos történet a történetben. Hiszen Rudnóy a valóságot mondja. A valóság pedig szürreális. Hihetetlen. Az élelmiszerért szerelmet vásárló német női őr, akinek a tábor kiürítésekor mennie kell, a búcsúzásakor szinte könyörögve kéri a fogoly fiút, hogy mondja meg, csak az ételért szerette-e. Az ő arcát pedig így csak az tudja megmutatni, aki látta. Mint ahogy azt is csak az tudja, aki ott volt, hogy a tífuszban haldokló másik kedves, az orosz lány ráfonódó karjából a fiú miként rohan vissza az egészséges német nőhöz, mintha oltalmat keresne a gyilkosuknál. Vagy a másik szerelménél?

Rudnóy nem tesz hozzá semmit ahhoz, amit láthatott. Az éppen elég. Talán ezért is képes voltaképp számalommal megmutatni az amerikai fogságba kerülő németeket is. Hiszen közlőül látta az arcukat.

A könyv zárása bravúros: a szabadulás utáni első huszonnégy órában lelőtt Lulu életét az életben maradó barátnő, Etel meséli el a két amerikai katonának onnantól, hogy a prostituáltként dolgozó nő miként adja fel önként búvóhelyét, hogy osztozzék az őt megvető családjá és a város zsidó lakosságának sorsában, odáig, hogy a lágerben odaadja fejadagját egy gyereknek, hogy életben tartsa, majd hogy miként vált a barakk prófétanőjévé, és emelkedett igaz emberré.

Rudnóy holokausztrehánye nem egyenletes minőségű szöveg. Néhol nyers, néhol majdnem túlírt – itt elsősorban a kapitány és Lulu közt zajló erkölcsfilozófiai párbeszédre gondolunk –, néhol inkább dokumentarista, máshol lírai. Zaklatott és zavaros, máshol azonban olyan részleteket, olyan belső rezdüléseket idéz meg, amelyek által láthatóvá válnak a női és a férfi látásmód és lágerélmény különbségei. Ilyen szempontból nagyon is érdemes volna összevetni a *Szabaduló asszonyokat* a *Sorstalansággal* és általában a férfiak által írt holokausztrehányekkel, főleg azokkal, amelyek részletesen megjelenítik a szabadulást is. Megdöbbenő például annak leírása, ahogy a nők a szabadulás pillanatában voltaképp nem élik meg a szabadságélményt egzisztenciálisan. Nem gondolnak bele. Nem gondolnak semmit. A legelső dolguk az evés után, hogy újra birtokba vegyék a saját *női testüket*, saját nőies-

ségüket, ami fontosabbnak tűnik, minthogy újra birtokba vegyék személyiségüket.

Az elfoglalt szálloda fürdőszobáiban mandulaszappan-habba merülnek az olyasfajta kérdések helyett, hogy mi történt velünk, miért történt, kicsodák ők, kik lettek a haláltábor foglyaiként, és kik lehetnek utána.

Ugyanilyen természetesen kezdenek főzni a vendéglő konyháján, miután, mintha a ház asszonyai lennének, számba vették a kamra tartalmát – Rudnóy leírja, hogy milyen élelmiszereket találtak, szinte darabszámra közölve, hány tojás vagy mennyi vaj áll rendelkezésre –, és úgy válogatják ki a szekrényben talált ruhákat, mintha csak rossz álom lett volna Auschwitz. A pokol kapuján kilépve azonnal és kérdés nélkül az élet felé fordulnak – Rudnóy pedig íróként nem tesz hozzá és nem vesz el abból, ami a tábor utáni pillanatban egyszerű és az egyetlen bizonyos dolog: lenni kell. Ráadásul nőnek lenni kell.

Ugyanakkor – és erre Nyerges András is felhívja a figyelmet – az első huszonnégy óra egyben az ezután következő élet első napja is. Rudnóy „a felszabadulás nagy pillanatát nem a történet végének, hanem új konfliktusok forrásának látja, illetve látatja” – írja.²⁴ Ezzel egyetértek, de nem abban az értelemben, hogy az amerikai kapitány és Lulu vitája volna a konfliktus tárgya, hogy tudniillik kell-e, lehet-e bosszút állni a németeken.

Nem lehet.

Ezt Rudnóy, az író akkor is tudja és megmondja, ha a főhőse nem fogadja el. Hanem abban az értelemben, hogy mindannak emlékével, ami a „lenni kell” isteni parancsa ellenében az ember által történt, azzal az első huszonnégy óra eufóriája után egy életen át együtt kell élni, mint emlékekkel. Létélménnyel. Együtt kell élni azzal, amivel aligha lehet, és a második generációnak is együtt kell élnie, és a harmadiknak is, és a negyediknek is, és így tovább, amíg emlékezünk. Lehetséges egyáltalán a szabadulás, amíg emlékezünk?

Rudnóy 1946-ban zárta le a kéziratot. Nem tudhatta, hogy mi van „azután”. A könyvbe semmilyen tapasztalat nem szűrődik be az első évből. A huszonnegyedik óra leírása ott zárul, ahol a huszonnegyedik óra. A könyv pedig Etel szavaival: „Lesz ember öngyilkos azok közül, akik megélték ezt a háborút? Nem hiszem.”²⁵ Majd, a kapitány szavaira reagálva, aki felajánlja, hogy mégiscsak elégtételt ad ezért az utolsó halálért, Lulu haláláért – ő, aki a vitákban végig azt az álláspontot képviselte, hogy a bosszú lehetetlen –, a volt fogoly nő a következőt válaszolja: „Nem kell. Támasszák fel a mártírokat!”

Ezzel kezdődik el az a történet, amit Rudnóy

már nem írhatott meg. Hogy miként lehet élni életben maradottként.

Rudnóy Teréz, akinek szűk két év adatott még, a szabadulás pillanatáról nemcsak a holokausztirodalom, de a huszadik századi magyar irodalom egyik legfontosabb könyvében tett tanúságot.

Az, hogy miként viszonyulunk ehhez a tanúságtételhez, az bennünket minősít.

Köszönet a cikk megírásában nyújtott segítségéért Száz Pálnak és Kőbányai Jánosnak.

JEGYZETEK

- ¹ Louise O. Vasvári: „Annak átká, ha valaki művelt, zsidó és nő”, *Múlt és Jövő*, 2012/1. 10. o.
- ² Juhász Dósa János: „Van-e, ki e nevet ismeri?” In: *Új Szó* online, 2011. december 9.
- ³ Fónod Zoltán: „Magyar Irodalom Csehszlovákiában”, In: *Irodalmi Szemle*, 2001/7-8, 100. o. és Fónod Zoltán: *A csehszlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–2004* 350. o.
- ⁴ Juhász Dósa i. m.
- ⁵ Juhász Dósa i. m.
- ⁶ Sándor László: „Egy elfelejtett szlovákiai írónő” In: *Irodalmi Szemle*, 1985/2 164–166. o.
- ⁷ A baleset időpontját és az áldozatok nevét az *Esztergom és vidéke* idézi, 1995/III/16. szám, 3. o.
- ⁸ Palotai Boris és Rudnóy Teréz kapcsolatáról, illetve *A férfi* című Palotai-regényről: Jablonczay Tímea: „Kísérletek és kísérletek – Múltfeldolgozás Palotai Boris két női holokausztregényében” In: *Szombat*, XXVIII. évf./3, 2016. március, 22–24. o.
- ⁹ Újabb kiadása: Palotai Boris: *Két regény. A madarak ellballgatnak. A férfi*, Magvető – Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1979.
- ¹⁰ Déchy Liane: „Rudnóy Teréz: Osztott szerelem”, *Vigilia*, V. évf., 1939. szeptember 603–604. o. (Könyvek rovat, rovatvezető: Rónay György.)
- ¹¹ uo.
- ¹² uo.
- ¹³ Szentimrei Jenő: „Rudnóy Teréz: Osztott szerelem”, Idézi: Sándor László: „Egy elfelejtett szlovákiai írónő”, *Irodalmi Szemle* 1985/2, 164–166. o.
- ¹⁴ Vass László, *Magyarország*, 1941. V. 27. 6., Idézi: Sándor László i. m. 166. o.
- ¹⁵ Kritika (g. i.) jelzettel, *Esti Kurír* 1941. V. 24. 4. Idézi: Sándor László i. m. 166. o.
- ¹⁶ Isdai Péter: „Öreg ember szerelme”, *Magyar Csillag*, 1942. XII. 15., 488–89. o., idézi: Sándor László i. m. 166. o.
- ¹⁷ Vajta Ferenc: „Irodalmi hiénák”, *Új Magyarország*, 1943. III. 14., idézi: Nyerges András: „Egy eszméltető monumentum és írója, Rudnóy Teréz”. In: Rudnóy Teréz: *Szabaduló viszonyok*, Noran, 2011, 257–267 o.
- ¹⁸ Nyerges i. m.
- ¹⁹ Nyerges i. m.
- ²⁰ Tevékenységéről és életéről bőven ír Scheibner Tamás az „Utópiák igézetében – Keszi Imre és a zsidó-magyar együttélés” című tanulmányában. In: elte.academia.edu/TamasScheibner
- ²¹ Nyerges i. m. 265. o.
- ²² Rudnóy Teréz: *Szabaduló viszonyok*, Noran, 2011, 49. o.
- ²³ uo. 72. o.
- ²⁴ Nyerges i. m. 260. o.
- ²⁵ Rudnóy, Noran, 2011, 254. o.

A képeket és leírásukat
a *United States Holocaust Memorial Museum*tól kaptuk.
Külön köszönet Judy Cohen kurátornak,
aki nem először segíti folyóiratunk munkáját.

